

TERCÜME MAKALE / TRANSLATION

HAKANÎ ŞİRVÂNÎ¹

HAKANI SHIRVANI

“Hamid Araslı: Azerbaycan Edebiyatı: Tarihi ve Problemleri (hzl. Meryem Ahundova). Bakı: Genclik. 1998. s.82-115.”

Çeviri:
Ömer BAYRAM
Yrd. Doç. Dr. Gazi Ünüv, Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
obayram32@yahoo.com

“Nimefî bihter ez âzâdî nîst”

(Hürriyetten güzel nimet yoktur)

Hakanî

Dünya edebiyatı tarihinde öylesine büyük sanatkârlar vardır ki onların ortaya koyduğu sanat eserleri sadece mensubu oldukları milletin değil, diğer milletlerin de fikrî gelişimini etkileyerek çağımıza kadar ulaşmış ve müelliflerinin ismini şerefle yaşatmıştır.

¹ Makalenin orijinal künyesi: Hamid Araslı: Azerbaycan Edebiyatı: Tarihi ve Problemleri (hzl. Meryem Ahundova). Bakı: Genclik. 1998. s.82-115. (Aktaranın Notu)

Hamid Araslı (1909-1983), XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli bilim adamlarından olup daha çok klasik edebiyat alanında araştırmalar yapmıştır. O, başlangıçtan XX. yüzyıla kadar gelişen Türk edebiyatı alanında önemli çalışmalara imza atmış, Kitab-i Dede Korkut'un ilk ilmi neşrini Azerbaycan'da yayımlamış ve modern anlamda ilk Azerbaycan Edebiyatı Tarihini yazmıştır. Hamid Araslı, özellikle Hakanî Şirvanî, Nizamî Gencevî, Mehsetî Gencevî, Fuzûlî, Kavsi Tebrizî ve takip eden yüzyıllardaki bütün klasik şairlerin bilimsel biyografilerini oluşturmuş, Farsça eser yazan Azerbaycan şairlerinin Azerbaycan Türklüğünün ve genel Türk edebiyatının önemli temsilcileri olduklarını bu şairlerin eserlerinden tespit ettiği millî ruhlu beyitler esasında açıklayıp bilim âlemine duyurmuştur. Araslı, sadece klasik edebiyat alanında değil, halk edebiyatı alanında daengin bilgi sahibi olup, klasik şairlerin eserlerinde geçen fakat asla Azerbaycanlı araştırmacılar dışında hiçbir Doğu şairinin ve tezkirecisinin anlayıp açıklayamadığı halk edebiyatı unsurları ile yoğrulmuş beyitlerin başarılı bir yorumlayıcısıdır. Bu çalışmada, önemine binaen, Araslı'nın XII. yüzyıl Azerbaycan şairi Şirvanlı Hakanî ile ilgili araştırmaları Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Meşhur Azerbaycan şairi Efelüddin Hakanî de dünya edebiyatının böyle önemli simalarından biridir. Hakanî Şirvanî, XII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının uyanış devrinde yaşayan ve son derece karmaşık bir hayat ve sanat yolundan geçen kudretli bir sanatkârdır. O, bir taraftan Yakın Doğu edebiyatında saray şiirinin başarılı örneklerini vermiş, çağının hükümdarlarına mübalağalı övgülerle dolu şiirler yazmış, diğer taraftan saraylara, eli ve hükmü güçlü yöneticilere karşı mücadele içerikli, isyan ve itiraz dolu eserler yazmıştır. Hakanî, insana, insan haysiyetine, onun idrak ve kudretine büyük inancı, emeğe ve emekçilere saygısı, halkların dostluğu ve vatanseverlik hislerini dile getiren hümanist bir şairdir. Onun edebî mirasının küreselliğini ve bütün çağlar boyunca devamlılığını temin eden de özellikle bu yönüdür.

Hakanî, son derece zengin bir edebî miras bırakmış ve edebiyata getirdiği ölümsüz ananelerle bütün Yakın Doğu şiirinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Azerbaycan toplumsal edebî fikir tarihinde felsefi içerikli kasidenin ve edebiyatımızda ilk mesnevinin yazarlarından biri olarak tanınan şair, Yakın Doğu şiirinde, şiir tekniğini inceliklerine kadar bilen usta bir sanatkâr olarak tanınmıştır. Hakanî'nin şiirleri, Yakın Doğu edebiyatını önemli ölçüde etkilemiş, yüzyıllar boyunca taklit edilmiş; Doğunun önde gelen aydınları şairin sanatının gelişmiş özelliklerinden faydalanmışlardır. Onun sanat mucizesi çağımıza kadarki birçok yetenekli şaire ilham kaynağı olmuştur.

Hakanî, XII. yüzyılda Azerbaycan'da feodalizmin süratle geliştiği bir devirde yaşayıp eserler vermiştir. Bu dönemde Azerbaycan'ın kuzeyinde Şirvanşahlar, güneyinde ise esasen Eldenizler hüküm sürmekte idi. Ekonomi eskiye nazaran daha da gelişmiş, köylerde üretim artmış, şehirlerde ise dokumacılık, ipekçilik, marangozluk, demircilik, çanak çömlek yapımı, kuyumculuk vb. gibi sanatlar revaç bulmuş, ticaret gelişmişti. Azerbaycan şehirleri, Rusya ve bazı Asya ve Avrupa ülkeleri ile ticari ilişki içindeydi.

Bu dönemde Hakanî'nin vatanı Şamahı, Yakın Doğunun hem siyasi hem de ticari ve kültürel merkezlerinden biri idi. Azerbaycan'da iktisadi hayatın böylesine gelişmesi bilim ve sanatın da gelişmesine katkıda bulunuyor, ülkede dinî bilimlerle birlikte pozitif bilimler gelişiyor; resim ve mimarinin, özellikle de edebiyatın gelişmesine zemin hazırlıyordu. Daha XI. yüzyıldan itibaren Azerbaycan edebiyatı üç yönde gelişmekteydi: halkın istek ve arzularının tercümanı olan sözlü halk edebiyatı, saraylarda gelişen klasik edebiyat ve sarayların dışında gelişerek çağın ortaya çıkardığı toplumsal-siyasi problemleri yansıtan halk şiiri ve halkın ruh hali ile yakından ilişkili serbest bir edebiyat.

Yazılı edebiyat esasen Farsça idi. Bir zamanlar Arapçaya ağırlık veren Doğu şairleri X. yüzyıldan başlayarak Fars dilini edebî dil olarak kullanmaya

başlamışlardı. Dinî ve ilmî eserler daha çok Arapça yazılırdı. Konuşma dili ise anadil olan Türkçe idi. Kaside ve gazel, saray edebiyatının önemli nazım şekli olarak çok kullanılmaktaydı. Edebî ve medeni gelişimde önemli yer tutan saray şiiri, bir takım özelliklere malikti. Saray şairleri içinde hükümdarları abartılı ve yapmacık ifadelerle övmek, onları halkın koruyucusu gibi methetmek alışkanlık haline gelmişti. Saray şiirinin bu özelliği birçok meşhur şairi kısır döngüye sevk ediyor, yeteneklerini körelterek onları gerçek şiir ve sanat dünyasından uzaklaştırıyordu.

XII. yüzyılda Şirvanşahlar sarayında edebiyat meclislerinin reisi olarak, Hakanî'nin hocası Ebu'l-Ulâ Gencevî kabul edilmekteydi. Onun kendisi ve yetiştirdiği Hakanî, Felekî gibi şairler Azerbaycan'da saray şiirinin en güzel örneklerini ortaya koymuşlardı. Bu dönemde sarayların dışında, geniş halk kitlelerinin duygu ve düşüncesine tercüman olan evrensel nitelikte sanatkârlar da yetişmekteydi. Nizamî Gencevî, Mehsetî Gencevî gibi söz sarrafları orijinal üslupları ve gelişmiş fikirleri ile çağdaşlarından ayrılmaktaydı. Hakanî, sarayda olduğu sürece, saray şiirinin taleplerine uygun kasideleriyle tanınmakla birlikte onun sanatkârlığının en önemli yanı, saraydan yüz çevirerek bu muhitin haksızlıklarını, toplumsal kusurları eleştirmesi ve görüşlerindeki gelişmiş özelliklerdir.

Yakın Doğuda Efelüddin Hakanî adıyla meşhur olan sanatkârın gerçek ismi İbrahim'dir². O, 1126 yılında³ Şamahı şehrinde⁴ sanatkâr bir ailede doğmuştur. Şairin babası Ali Neccar, fakir bir marangoz, annesi ise İslamiyet'i sonradan kabul etmiş Rabia isimli Hristiyan bir kadındır. Dedesi dokumacı olan Hakanî'nin amcası Ömer Osmanoğlu ise devrin sayılı tabiplerinden olup şairin eğitiminde önemli rol oynamıştır. Şairin amcaoğlu Vahidüddin Osman Ömeroğlu da babası gibi tanınmış âlimlerden idi.

Daha küçük yaşlarından amcası Ömer Osmanoğlu, İbrahim'i kendi himayesine alarak onun eğitimi ile meşgul olmuştur. Hakanî, Kafiüddin adı ile bilinen Ömer Osmanoğlu'nu eserlerinde sıkça överek onun kendisi üzerindeki emeğini hatırlamaktadır. O, amcasının yanında mükemmel bir eğitim almış, Doğu toplumlarının medeni mirası ile birlikte Hristiyan medeniyetini de öğrenmiştir. Şairin eğitim ve öğretiminde amcaoğlunun da payı vardır.

Eserlerinden, şairin, dönemin birçok ilmiyle yakından ilgilendiği, Ebu'l-Ulâ Meeri, Ebu Ali İbn-i Sinâ gibi Doğu filozoflarının eserleri ile birlikte, Arapça

² Şairin ismini "Bedil" ve "Efel (Efdal)" şeklinde yazanlar da olmuştur. Lakin Hakanî eserlerinde adının "İbrahim" olduğunu bildirmektedir. Onun bilinen mezar taşında da ismi "İbrahim" olarak yazılmıştır. "Efelüddin" ise şairin lakabıdır.

³ Hakanî'nin doğum yılını da farklı tarihlerde göstermişlerdir. Gafar Kendli, onun 1126 yılında doğduğunu ilmî delillerle ispat etmiştir.

⁴ Abbaskulu Ağa Bakühanov, Hakanî'nin Şamahı yakınlarındaki Melhem köyünde doğduğunu kaydetse de şairin kendisi, eserlerinde Şamahı'da doğduğunu defalarca ifade etmiştir.

tercümesinden Yunan felsefesini ve edebiyatını da okuduğu görülmektedir. O, özellikle Arap ve Fars klasiklerini derinden araştırmış ve bu milletlerin sanatını incelikleriyle öğrenmiştir.

Hakanî, genç yaşlarından itibaren şiir yazmaya başlamış, ilk şiirlerini o dönemde Azerbaycan'da çok sevilen Gazneli Senâî'nin eserlerinin tesiriyle "Hakâikî" mahlası ile kaleme almış ve parlak yeteneği ile de saraydakilerin dikkatini çekmişti. Büyük ihtimalle Şirvan hükümdarı III. Menuçehr'in (1116-1164) talimatıyla o sırada sarayda meliküşşuara olan Ebu'l-Ulâ Gencevî, genç İbrahim'i saraya getirmiştir.

Halk arasından çıkan marangoz çocuğunun saraya kadar ulaşip şöhret kazanması konusunda çeşitli rivayetler mevcuttur. Meşhur Azerbaycan şairi Mirza Elekber Sabir bu rivayetlerden bazılarını yazıya geçirmiştir⁵. Büyük sanatkâra olan sevgiden kaynaklanan bu rivayetler onun daha çocuk iken bile çok yetenekli olduğunu, onun zekâ ve cesaretini göstermektedir.

Tezkireciler Ebu'l-Ulâ Gencevî'nin Hakanî ile Felekî'yi birlikte eğiterek saray şiirinin bütün inceliklerini onlara öğrettiğini yazmaktadır.

Öğrencim olmaya eyledin rağbet

Sana kızıl⁶ verdim eyledim hürmet

Senin hünerine bel bağlamışdım

Senin şairlikde dilini açdım

Seni o hakana özüm gösterdim

Hakanî adını sana ben verdim⁷

Bu mısralardan, Ebu'l-Ulâ'nın, Hakanî'nin yetişmesinde önemli rol oynadığı ve Hakanî mahlasını da hükümdar Menuçehr'in rızası ile şaire verdiği anlaşılmaktadır.

Hakanî, sarayda çok büyük şöhret kazanmıştır. Sarayın şaşaası, eğlenceler, musiki ve keyif meclisleri ilk yıllarda onu cezbederek bir süreliğine bu muhite kaptırsa da o, son derece edebî, benzersiz ilmî ifadelerle, zengin methiyelerle yalnız Şirvan'da değil, bütün Yakın Doğuda tanınmaya başlamıştır. Hakanî, bu yıllarda ülkenin dış siyaseti ile bağlantılı olarak başka saraylarla da edebî alakalar kurmuş, Şirvanşahlar Devletini birçok yerde tanıtmaya çalışmıştır.

⁵ M. E. Sabir. Hakanî. "Hakikat" Gazetesi. Bakı: 1910.

⁶ Altın

⁷ Nizami'nin Muasırları. Bakı: 1940.s. 19.

Şairin kısa süre zarfında kazanmış olduğu başarılar onu sevmeyenlerin sayısını da artırmış, düşmanları marangoz çocuğu Hakanî'nin meşhur olmasını çekemez olmuşlardır. Şirvan sarayında onu itibarsızlaştırmaya ve Menuçehr'in gözünden düşürmeye çalışmışlardır.

Saray çekişmeleri, Şirvanşahların itinasızlığı, "küçük beyinli, büyük iddialı" zenginlerin müreffeh hayatı, sıradan halkın ise dayanılması zor geçimi büyük sanatkârı düşündürür, kederlendirir ve onun rahatını kaçırdı. Hakanî, haksızlıklara katlanamıyor, itiraz ediyor ve saray eşrafı ile mücadeleye girmek zorunda kalıyordu. Onlar, şairi halkın gözünden düşürmeye çalışan saray şairlerine yardım ediyorlardı. İş o dereceye varmıştı ki Hakanî, hatta kendi hocası Ebu'l-Ulâ ile de bozuşmak üzereydi.

Bu sırada Şirvanşahlar sarayında yaşayan şairlerden birkaçı, devlete ihanet etmekle ve devlet sırlarını yayarak düşmanlarla işbirliği içinde olmakla suçlanarak hapsedilirler. Bu tarz iftiralar Felekî Şirvanî ve Ebu'l-Ulâ Gencevî'ye de atılır. Saray meliküşşuarası Ebü'l-Ulâ'nın günümüze kadar ulaşan Kasemnâme şiirinden anlaşıldığına göre şairin Yunan felsefesine ve İbn-i Sinâ sanatına olan kuvvetli meyli, dinî ahkâmlara sağduyulu yaklaşımı, onun İsmailîlerle ilişki kurmakta itham edilmesine yol açmıştır. Ebu'l-Ulâ'nın

Yürek bulut sözüm inci gönülse bir deryâ

Dilim bu gevhere carçı⁸ zamane ise behâ

Benim hem-asırlarımdan⁹ kabag¹⁰ giden üstad

Benimle Gencililer fahr eder değil bicâ¹¹

Beyitleriyle başlayan Kasemnâmede kendisine iftira atıldığına yemin ediyordu. Bu sırada Hakanî de ülkeden kaçmakla itham edilerek Menuçehr'in emriyle hapsedilmişti. Onun silsile teşkil eden hapisane şiirleri, haysiyetinin çiğnenmesine dayanamayan mağrur şairin muhite, devrine karşı sert itirazının haykırıları olarak seslenmektedir.

Saray dedikodusundan bıkan şair, tutuklandıktan sonra zindan gibi karanlık ve işkence dolu muhitten, doğduğu şehirden, geçici olarak da olsa uzaklaşmak arzusu ile Irak'a gitmeye karar verir; Menuçehr'in iznini alarak yola çıkar. Yolculuk sırasında, bulunduğu beldelerdeki meşhur âlim ve şairlerle görüşen Hakanî, güzel hatıralarla vatanına döner ve saraydan

⁸ Haberci

⁹ Çağdaşlarımdan

¹⁰ Önde

¹¹ Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. Bakı. 1960. s68.

tamamen uzaklaşmak arzusu ile yaşar. Fakat bu mümkün olamaz. Şair, saray muhitinin manevi ıstıraplarından geçici de olsa kurtulmak amacıyla sık sık seyahate çıkar. Derbent, Gence, Berde ve Beylegan'a ve saray temsilcisi sıfatıyla birçok başka hanlıklara da gider. Bütün bunlara rağmen saray hayatı artık onun için bir zindana dönüşmüştür. Şair Hac ziyareti bahanesiyle Yakın Doğuyu gezmeye karar verir ve bunun için hükümdardan izin ister. O, Yakın Doğunun medeniyet merkezi sayılan Bağdat'a giderek oradaki meşhur âlim ve şairlerle görüşür, Halife'nin ikametgâhına varır. Mekke, Medine, Şam ve Musul şehirlerinde bulunur ve her yerde hürmetle karşılanır. Şairin kadim Sasanî şahlarının tumturaklı sarayı olan Tak-ı Kisra'nın harabelerini görerek edindiği izlenimler sonucunda yazdığı meşhur Medayin Harabeleri adlı felsefi içerikli kasidesi de bu dönemin ürünüdür.

Şirvan'a döndükten sonra Hakanî'nin sarayla münasebeti iyice kötüleşir. Her şeye rağmen Şirvanşah Menuçehr onun saraydan uzaklaşmasına izin vermez. O, hükümdarın danışmanı ve kâtibi olarak sarayda bulunsa da kendisine karşı duyulan soğukluğu hisseder ve etrafındakilerin olumsuz tavrı onu karamsarlığa iter.

Hakanî, kısa sürede yakın akrabalarını, babası kadar sevdiği amcasını ve amcaoğlunu kaybeder. Bu, onun ıstıraplarını daha da artırır. Hayatının bu ağır ve kederli sayfalarını Tuhfetü'l-Irakeyn adlı eserinde anlatır. Fakat Hakanî, muhitinin ona düşman kesildiği dönemlerde dahi şiir yazmayı bırakmaz. Şirvan sarayı ile olan münasebetlerini kederle anlatır. Ülkede meydana gelen tarihi hadiselerle ilgili yeni eserler yazar. Hükümdarın hayırlı bulduğu icraatlarına kasideler hasreder. Ülkenin müdafaası ile ilgili yazdığı şiirlerde hükümdarı ve savaşlarda kahramanlık gösteren ordu komutanlarını över.

1164 yılında Menuçehr ölünce, yerine oğlu I. Ahsitan (1164-1196) tahta geçer. Ahsitan henüz şehzade iken davranışları ile Hakanî'yi incittiğinden şair Şirvanşah Menuçehr'e onunla ilgili şikâyetname yazmıştır:

Koy pis göz¹² değmesin oğluna lâkin

O bana kalbinde çok besleyir kin

Abrımı apardı¹³ Ahsitan benim

Bu yaram sağalmaz hiç zaman benim (...)

O yırtmış ihtiram paltarlarımı¹⁴

¹² Kem göz

¹³ Hürmetsiz etti

O paltar bir daha yamak tutar mı

Size kulluk ettim yirmi kış yaz

Sen bana kıymet ver oğlun becermez¹⁵

Ahsitan, Hakanî'yi kâtiplik vazifesinden azleder, devlet tarafından ona verilen mülkleri elinden alır, ancak onun saraydan uzaklaşmasına da izin vermez. Çünkü o, Hakanî gibi yetenekli bir şairin başka bir sarayda bulunmasını, diğer hükümdarları överek onların tanınmasını istemiyordu. Bütün bunlar zaten zor durumda buluna şairi iyice çıkmaza sokmaktaydı. Şairin düşmanları, onun açık fikirliliğinden memnun olmayan saray eşrafı şahın bu tutumundan istifade ederek Ahsitan ile Hakanî arasındaki problemi artırmaya çalışıyorlardı. Şairin ülkeyi terk etmek arzusu dayanılmaz hal almaktaydı. O, yine Mekke seferine çıkmak istese de izin alamaz, sonuçta ikinci defa hapsedilir. Hakanî, otuz yıl boyunca övdüğü ve eserleriyle şöhret bulmasına sebep olduğu sarayın bu tutumunu sert edalı şiirleriyle eleştirir.

Şair, hapisten çıktıktan sonra çok sevdiği oğlu Reşit, kızı ve 25 yıl birlikte ömür sürdüğü ilk eşi art arda vefat eder. Reşit mükemmel eğitim almış, bir kaç dil bilen genç bir şair idi. Düşmanları karşısında dik durarak metanetinden ödün vermeyen Hakanî, yakınlarının acı kaybına dayanamaz, kederle sarsılır. Şair bütün mal ve mülkünü Şirvan'daki damadına bırakarak sefere çıkar. Mekke'den Bağdat'a, oradan da Tebriz'e giderek burayı mesken edinir ve bir daha da Şirvan'a dönmez.

Hakanî'nin, Şamahı'dan ayrılıp başka bir yere değil, özellikle Tebriz'e gitmesi tesadüf eseri değildir. Bu onun vatanseverlik duygularından kaynaklanmaktadır. O, eserlerinden birinde "Irak'ta, İran'da benim başıma tabakla altın saçsalar bile, vatan hasreti kalbimi parçalar, günüm asla hoş geçmez" demektedir.

Fakat şair, Tebriz'deki yaşamında da mutlu değildir. Henüz Bağdat'ta iken Ahsitan'ın oğlunun ölüm haberini duyan Hakanî ona başsağlığı gönderir. Bundan sonra Ahsitan şaire ulufe bağlatır, mektup yazdırarak tekrar Şirvan'a dönmesini ister. Ancak şair nezaketle bu teklifi reddeder.

Hakanî, Azerbaycan Atabeylerinden Şemseddin Eldeniz'in (1136-1174) oğulları Muhammed Cihan Pehlevan'a (1174-1181), özellikle Kızıl Arslan'a (1186-1191) daha Şirvan'da iken çok samimi şiirler ithaf etmişti. Bütün bunların karşılığında Kızıl Arslan şairi sarayına davet eder. Hakanî bu daveti de kabul etmez.

¹⁴ Elbiselerimi

¹⁵ Hakanî Şirvânî. Seçilmiş Eserleri. Bakı. 1956. s. 89-90.

Hakanî Tebriz'den Horasan'a, belki de Harezm'e gitmek ister. Lakin yolda onu durdururlar ve Rey hâkimi onun Horasan'a gitmesine izin vermez. Çeşitli bahanelerle onu geri dönmeye mecbur ederler. O, hasta olduğu için Tebriz'e biraz geç döner. Şairin meşhur "Negüzarend" (izin vermiyorlar) şiiri de bu sırada yazılmıştır. Tebriz'e gelen şair, ömrünün sonuna kadar burada yaşar. Hakanî bu şehirde kendisini serbest hissetse de Şirvan'ın, o büyük muhabbetle sevdiği vatanının hasretiyle yanıp tutuşmaktadır. O, Eher, Meraga vb. yerlere seyahatler yapar. Şirvan ile bağlarını asla koparmadan sürekli mektuplaşır. Büyük şair vatan hasretiyle, ağır kederler içinde 1199 yılında 75 yaşındayken Tebriz'de vefat eder. Ölümüne çağdaşları tarafından kederli mersiye yazılır. Nizamî Gencevî, şairin vefatını şiir ve sanat âleminin büyük kaybı olarak nitelendiren bir mersiye yazmıştır. Hakanî, Tebriz'deki Makberetü'ş-şuara'ya defnedilmiştir.

60 yıla yakın şiirle uğraşan ve XII. yüzyıl şiirimizin Nizamî'den önceki devrinin en görkemli temsilcisi olan Hakanî Şirvanî, son derece zengin edebî miras sahibidir. Onun eserlerinin önemli bir kısmı kayıp olsa da hacimli bir Divanı, Tuhfetü'l-Irakeyn adı ile meşhur olan mesnevisi, Hatmü'l-Garâib başlığı altında yazılmış şiirleri ve bazı mektuplarını içeren Münşeât'ı günümüze kadar ulaşmıştır.

Hakanî, edebiyata aşk konusunda yazdığı gazellerle başlamış ve ömrünün sonuna kadar da klasik şiirin bu tarzıyla yazmaya devam etmiştir. Bu lirik şiirlerde devrinin zor şartları, aşk konusu fonunda dile getirilir. Şairin gençlik arzuları, bağımsız aşk isteği, genellikle bağımsızlık meyilleri, çok samimi ve edebî bir biçimde ifade olunur. Tabiat güzelliklerini içtenlikle tasvir eden şair, sevgilisini bunlarla mukayesede daha yüksekte tutar. Gazel ve rubailerinde insan güzelliğine yüksek bir değer verip insanı yaratılmışların eşrefi olarak terennüm eder, onu hürmete layık bir varlık olarak değerlendirir. Sabahın açılması, güneşin doğması, ay yıldızlı geceler, kuşların uçuşması, ceylanın durması, bülbülün nağmesi, şelalenin sesi, her şey insanla birlikte güzellik kazanmaktadır. İnsanın kendisi ise bunların hepsinin üstündedir. Çünkü onda vefa, sadakat, sevgi ve mihribanlık vardır.

Sana gül âşıkı bülbül tay¹⁶ olmaz

Kekliksin turacdan daha hoş-âvâz

Oynaksın kumrudan sarı köynekden¹⁷

Hüsnde tavusdan oldun ser-efraz

¹⁶ Eş, eşit

¹⁷ Bir kuş adı

Saf aşkın çetin imtihanları da vardır. Şair vuslat arzusu ile çırpınan, seven bir kalbin sevinç ve kederlerini, tatlı arzu ve isteklerini nağme gibi ahenkli, müzik gibi ruhu okşayan anlamlı gazel ve rubailerinde şöyle canlandırmaktadır:

Gül şamı¹⁸ nurlatdı bahçeyi bağı

Lâle ışıklatdı sahrayı dağı

Bir güneş yüzlünün şefkatinden de

Nura boyanmıştır gözüm çırağı

Şairin aşk konusunda yazılmış ayrılık ve hasretten bahseden bu tarz rubailerini, konusu ve etkisi bakımında manilerimizi hatırlatmaktadır.

Hakanî'nin gazellerinde kompozisyon oluşturma özelliği dikkat çekmektedir. Şair, gazele tahkiye ve karşılıklı konuşma tekniğinden faydalanmak gibi bir yenilik de getirmiştir. Örnek olarak aşağıdaki gazele bakalım:

Lebi yakut yüzü gün gibi o dilber gece şen

Kapımın ağzına mest halde gelip durdu hemen

Çok mülayim bana seslendi ey oğlan bir kalk

Ben sorduğum¹⁹ gece kimdir bizi na-rahatsız eden²⁰

Dedi çağrılmamış olsam da konuğum, dostum

Sana baş ağrısı vermekliğe geldim bele²¹ ben

Kapıdan girdi sevinçden yüce bir sesle dedim

Ne garibe gecedir ah ne güzel avdı gelen

Meyi tarif eledim²² razılık etdim geceye

Dostumu menziline bunlar idi çün getiren

Olmasaydı gece hergâh yüzü olmazdı açık

¹⁸ Mumu

¹⁹ Sordum

²⁰ Rahatsızlık veren

²¹ Böyle

²² Eyledim

Olmasaydı mey eger yâr utanırdı benden

Söyledim tövbeliyim nazlı güzel çokdandır

Batarım cürme senin hatırın için yeniden

Ey gümüş yüzlü kadem hakkı kabul etsen eğer

Bu kızıl çehremi verrem²³ bunu bil yahşica sen

Dedi Hakanî zere oşamayır²⁴ ruhsârın

Dedim affeyle görünmez gece zer bilmelisen

Burada şairin, gazeli karşılıklı konuşma tekniğinde yazması yeniliktir. Başka bir gazeline bakalım: “Şairin gönlü onu terk ederek bir yerlere gitmiştir. O, hoş tuttuğu gönlünü aramaktadır. Aklına gelebilecek bütün yerleri gezip elden ayaktan düşmüştür. Ondandır bir haber veren yoktur. Aklına çeşitli düşünceler gelir, araştırır. Bir çocukla karşılaşır:

Dil açdı bir uşak²⁵ ki Hakanî olma gam-gin

Bir afetin telinde bir kalbi müptela gördüm

Hakanî, gazellerinde, aşka yabancı, büyük hislerden mahrum insanları sert bir içimde tenkit etmiştir. Riyakârlık, şöhretperestlik gibi özellikleri ifşa eden şairin, insan kalbinin keder ve ıstıraplarının ifadesine hasrettiği gazelleri, lirik şiirimizin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Bu eserler, gazel edebiyatı gelişmiş ülkelerde hâlâ etkisini göstermektedir.

Hakanî sanatında kaside nazım şekli önemli bir yer tutmaktadır. Şair, methiye, fahiye ve mersiye ile birlikte Yakın Doğu edebiyatında yeni bir tarzın da temelini atmıştır. Şair birçok methiyesinde Şirvan hükümdarlarını, çeşitli saray ayanlarını, şehzadeleri ve Azerbaycan Atabeylerini övmüştür. O, saraydaki hükümdarlara, birçok hâkim, âlim, şair vb. kişilere de kasideler sunmuştur. Bu kasideler, fikrî yönü ve sanatkârlığı bakımından kaside nazım şeklinin önceki örneklerinden çok farklıdır. Övdüğü kişiyi, abartılı, suni ve çok da gerçekçi olmayan tumturaklı ifadelerle tanıtmaya çalışan şair, eserlerinin çoğunda didaktik düşüncelerini ön plana çıkarmış; hak, adalet, insan ve vatan sevgisi gibi konuları, hayattaki ve evrendeki olayları yorumlamış; tabiatın esrarengiz güzelliklerini terennüm etmiştir. Hakanî'nin methiyeleri fikir yönünden zenginliği ve çeşitli şiirsel anlam ve ifadenin farklı şekillerde ifadesi ile dikkat çekmektedir.

²³ Veririm

²⁴ Benzemiyor

²⁵ Çocuk

Hakanî'nin Şirvanşahlar'ı metheden kasideleri çağının en gelişmiş ilmî felsefi fikirleri ile ilgili çeşitli teşbihlerle, tabiat ve insan güzelliğini terennüm eden lirik unsurlarla zengindir. Şair, kendisinden önce yazılan methiye türündeki kasidelerden farklı olarak bu nazım şekline bir yenilik getirmiştir. Güzellerin, içki meclislerinin övgüsü ile başlanması, bu eserleri eski geleneklere bağlasa da gerçek hayatta ortaya çıkan olayların tasviri, ilmî felsefi düşüncelerin ifadesi bu kasidelere yeni bir özellik kazandırmıştır. Bu sebeple bu kasideler günümüzde bile ilgiyle okunmakta ve okuyucuların gözleri önünde tarihî olayları yeniden canlandırmaktadır. III. Menuçehr'in methinde yazılan bir kasideye bakacak olursak şair: "Bu vefasız dünyadan eğer kurtulmak istiyorsan Menuçehr'i medh eyle, zira o aslan gibi kuvvetli ve ülkeler fethedendir" diyerek onu övdükten sonra kendi durumundan bahseder, hayatının katlanılmaz bir hal aldığından şikâyet eder:

Benim ise bir tüyüm de âzâd değildir inan

Ey şah senin bir tüy kadar eser yokdur vefandan

Figanımdan tüye döndü benim dilim her anda

Lakin dilim tüy yarardı bu bellidir cihanda

Burada hükümdarın övgüsü ile birlikte onun vefasızlığından, genel olarak sanatkarların hür olamamasından bahsedildiği ortadadır. Hakanî, sonraki mısralarını büyüleyici tabiat manzaralarının tasvirine hasreder; ilkbaharın donmuş toprağa can verdiğini, güllerin açmasını, şafağın sökmesiyle günün başlamasını, çiğ dolu dallardan incilerin saçılmasını tasvir eder. O, ağaçların yeşermesini, menekşenin kar altından başkaldırıp bakmasını, kumruların şakıyarak "her zaman var ol" demesini, ilkbaharın hilali köle edip bu güzelliklere bekçilik yaptırmasını kaleme alarak baharın gelişi ile tabiatın süslendiğini ilhamla dile getirir.

Bütün bunlardan sonra Hakanî, Menuçehr'i mübalağalı teşbihlerle metheder. Onun devrinde Şirvan'ın "şerler şehrinden hayırlar şehrine" dönüştüğünü, şahın savaş sırasındaki kılıç ve mızrak darbelerinden gökteki yıldızların da alev aldığını, düşmanların daima korku içinde olduklarını bildirerek kasidesini bitirir.

Düşman üste sen çevrilip ok atdığı bir zaman

Delik deşik olur bundan bütün bu gök asuman

Düşman üste sert kılıcın ele ki vurdu darbe

Korasını²⁶ birce anda döndürdü turş²⁷ sirkeye

Bu dünyada sahip haraç bir padişah özünsen²⁸

Senin şahlık devrinde de büyük bir şairim ben

Ahsitan'ın övgüsünde yazdığı kasideye bakalım: iç kafiyelerle, çok hareketli vezinde yazılan bu eser terciibent şeklindedir. İlk bölüm sabah vaktinin betimlenmesiyle başlar. Seher vakti meclis kurulmasından bahseden şair, Ahsitan'ın cihan hükümdarı olduğunu bildirir. İkinci bent içki meclisinin övgüsündedir. Üçüncü bentte meclisi periler yurdu, Süleyman meclisi olarak nitelendirerek müzik aletlerinden ve meclisteki müzisyenlerden bahsedilir. Dördüncü bentte güzeller meclisinde yemin tazelemekten söz açılır. Muhtemelen burada şair Ahsitan'la barışmak istemektedir. O, bu bentte Bağdat'ı hatırlayarak güzellerin vafında yazdığı destanlardan bahseder. Beşinci bentte Dicle kenarında gördüğü güzeli methederek ona olan sevgisinden söz açar:

Ver gönlünü cânâna azm eyle yollan yanına

Şirvanşah'ın fermanına kalbi nigehbân görmüşüm

Sonraki bentlerde şair güzellerden uzak olduğunu bildirerek şahın methine başlar. Onun ordusunu, kahramanlık ve adaletini överek eseri tamamlar.

Görüldüğü gibi burada şahın övgüsünden ziyade hayattaki güzelliklerin terennümü, tabiat manzaraları, meclislerin tasviri, şairin istek ve arzuları ve ortaya çıkan olaylara yaklaşımına geniş yer verilmiştir. Bu kasideler bayram günlerinde, halk eğlenceleri sırasında yazılır ve şah meclislerinde okunurdu.

Hakani'nin methiye özelliği gösteren şiirlerinde adaletle yönetime davet, kötü işlerden uzaklaşmayı tasvip gibi önemli hususlara da geniş yer verilmiştir. O, methiyelerinde hükümdarlara nasihatlerde bulunmuş, onlara halkın dertleriyle dertlenmeyi, insaflı, merhametli ve cömert olmayı tavsiye etmiştir. Şair, adaleti, hükümdarlar için elzem olan bir özellik olarak övmüş ve zamanının bütün şahlarını adaletli olmaya, akli rehber edinmeye ve halka insafla davranmaya çağırmıştır. O, memduhlarına, günlerini eğlence ile geçirmemeyi, içkiden uzak durmayı tavsiye ederek badeyi "dev"e benzetmiş ve "devin meleği yenmesine izin verme" diyerek sarhoşluktan doğacak fesatların tehlikesini ortaya koymuştur.

²⁶ Koruğunu

²⁷ Ekşi

²⁸ Kendinsin

Şair, nasihatlerinin daha da etkili olması için sözün büyüüne sığınmış, tarihe başvurarak zalim çağdaşlarının adaletsiz işlerden dolayı hesap vereceklerini ve yıllarca halkı ezen zalim hükümdarların akıbetinin feci olduğunu bildirmiştir. Hakanî, mazmunlardan faydalanarak ayş u eğlenceyi, Dahhak'ın kan emen, insanlara işkenceler yapan yılanlarına benzetmiş; adaleti ise Dahhak'ın kafasında bulunan iki yılanın başını ezen Feridun'un ordusuna teşbih ederek hükümdarları zulümden uzak durmaya ve adaletli olmaya çağırmıştır. Şair, methiyelerinde hükümdarların köprüler ve bentler yapmak, yollar ve kanallar açmak gibi halkın hayrına hizmet eden icraatlarını yücelterek şahı, ülkeyi abat etme konusunda teşvik etmektedir. Onun, ülkenin bağımsızlığının korunması uğrunda mücadelelerini büyük bir şevkle dile getirmiştir. Şairin bu tür kasideleri, büyük tarihi öneme sahiptir. Fakat Hakanî'yi meşhur eden, daha çok sarayı terk ettikten sonra yazdığı toplumsal felsefi içerikli kasideleridir. Halk isyanlarının ifadesi olan bu kasideler günümüzde de önemini korumaktadır.

Zamanede aktarma²⁹ rahatlıktan bir eser

Umma ki dünya senin derdine derman eder

Gam oduna yan kül ol yaddan³⁰ isteme merhem

Öz derdine özün kal³¹ kimseyi bilme hemdem

Mısraları ile başlayan kasidesinde şair sadece kendi kederini değil çağının bütün aydınlarının dert ve şikâyetlerini ifade etmiştir. Arzularına kavuşamayan, saraydaki çekişmelerin kurbanı olan şair, etrafındaki Ehrimenlerin³² zorbalığına, zenginlerin haksızlığına ve adaletsizliğe isyan etmiştir. Bu türden şiirlerinde başkaldırı ve isyan motifleri ile birlikte sert bir itiraz ve tenkit de görülmektedir. Namert saray mensuplarını ifşa ederek çağdaşlarını mert ve mücadeleci olmaya çağırın Hakanî, karşındakilerin manevi yönden fakir olduğunu görüyor ve kendilerine bunu cesaretle haykırıyordu.

Mal ve şöret sahibidir bugün alçak adamlar

Nefse esir olanların pazarıdır bu pazar

Bu öterki³³ gam evinde varsa şadlık eseri

Onlar olur şad ki yokdur insanlıktan haberi (...)

²⁹ Arama

³⁰ Yabancıdan

³¹ Kendi derdini kendin çek

³² Fars mitolojisine göre kötülük Tanrısı

³³ Geçici

Kanmazların³⁴ elindedir var devletin hamısı³⁵

Sanki İsa sofrasına konup eşek arısı

Yukarıda da kaydedildiği gibi Hakanî iki defa; hem Menuçehr'in hem de Ahsitan'ın hükümdarlığı sırasında Şirvan'da hapsedilmiştir. Onun hapisteyken seri olarak yazdığı hapsiyeleri anlam ve mazmun olarak ilgi çekmektedir. O, bu şiirlerde kendisinin zor durumundan bahsederek hapisteki yaşamı ile ilgili şikâyetlerini sanatkârlıkla ifade etmiştir. Hür, mutluluk dolu günlerini geride bırakan şair, hiçbir günahı olmadan hapsedilmesinden sarsılsa da gururundan ve inancından ödün vermez.

Şam³⁶ gibi diş diş olupdur gıçlarım³⁷ zincirde

Çiğnemiş sanki gıçımı kanlı dendanım benim (...)

Koz içi tek mihnet ile ben dayandım yüz yüze

Bağlıdır fındık gibi zindanda her yanım benim

Öyle korkuncdur bu zindanda benim her bir gecem

Korkutur mahşer günü havf-ı zidanım benim

Dağ demir her yerde dermandır deyirler ah ile

Kızdı zincirim ayakda oldu dermanım benim

Yüz hasar olsa aşar ahım ve mutlak söndürür

Şem'ini bedhâhların bilsin nigezbânım benim

Durumunun vahametini böylesine etkili bir biçimde anlatan şair, korkmadığını, ne hapsin ne meşakkatin onun azmini kırmayacağını, düşmanlarının isteği hilafına şöhretinin daha da artacağını kesin bir dille bildirmiştir:

Okşarım miske beni ger yüz hisara salsalar

Çulgayır³⁸ dünyayı öz ıtriyle reyhanım benim

³⁴ Anlayışsızların

³⁵ Hepsi

³⁶ Mum

³⁷ Bacaklarım

³⁸ Kaplar

Şair:

Âb-nûşum ben sedefle batmışım deryalara

Olmazam çöp yüzde olsun kefle cevlanım benim

Akl bende feyz bende kalb ü can da bendedir

Âlemin hakkı nedir ki vere fermânım benim

Hem Halilullah gibi oldu atam Neccar Ali

Meryem'e bacı olup tersa anacanın³⁹ benim

diyerek marangoz çocuğu olmasıyla alay eden düşmanları karşısında anne ve babasıyla övündüğünü göstermiştir.

Nutk genci sahibi söz mülkünün hakanyım

Vardır her bir kelimedede yüz genc-i hakanım benim

diyən şair bedhahlarına meydan okuyarak kendisini söz mülkündeki kudretiyle şahlardan, hakanlardan üstün tuttuğunu bildirmiş, eğilmez ve yenilmez olduğunu göstermiştir.

Hakanî hapisteyken kaleme aldığı başka bir şiirinde de zindan hayatından bahsederek rahatlık perisinin kendisini terk ettiğini ifade etmiştir. Şair kederlidir, onun solgun rengi zindanın duvarlarını bile hüznlendirmiştir. Dikenler arasında çırpınan bülbül gibi, gülistandan ümidini kesmiştir. Hakanî hapisteki durumunu başarılı bir ifade ile şöyle anlatır:

Topraktan ev dikenler ahirde toprak oldu

Dikdikleri saraylar kaşaneler uçuldu⁴⁰

Sel coşdu dalgalandı yaman tufan kopardı

O, tek paltarı⁴¹ değil terziyi de apardı⁴²

Bir kasap dükkânıdır bu felek ilk zamandan

Kan akar damla damla kasabın bıçağından

³⁹ Anneciğim

⁴⁰ Yıkıldı

⁴¹ Elbise

⁴² Götürdü

Çağını karakterize eden bu beyitlerden sonra şair:

Abır haya gidince korku kalkar ortadan
Neyin derdini çeker sürüsü batmış çoban
Derd çekdim ferasetsiz anlamaz büyüklerden
Büyük gamlar bu küçük gönlümü etdi mesken
Hakanî'yi öldürse şah onun sarayından
Kızasını alır bir şah nişanlı hükümran

diyerek saraya meydan okuyor, intikamının yerde kalmayacağını bildirerek ne aman istiyor ne de yalvarıyor. O, hapishanedeyken vezire yazdığı mektupta da karşılaştığı azaplara mertlikle göğüs gerdiğini bildiriyor, marangoz olan babasını gururla hatırlıyor:

Bakma sade bir harratın⁴³ oğluyum ben, bil Azer
Harrat idi lakin oğlu Halil oldu peygamber

Hakanî burada şiirinin güzelliğinden, şiirde emsalinin bulunmadığından söz açarak düşmanlarının çokluğundan ve onların aman vermeyişinden bahsediyor; şiir ve sanatın sırlarını öğrettiği insanların bile ona düşmanlık etmesinden şikayet ediyordu:

Bu sanatta herkes benden öğrendi bil fesahat
Sonra gidip hazırladı bana bin tür felâket

Hakanî'nin şiirlerinde, özellikle hapis ile ilgili olanlarda, sadık dost ve sırdaş hasreti ön plandadır. Hayatının zor anlarında manevi destek bulamayan şair, dostluk hakkında da ilginç fikirler beyan eder, insanları arkadaşlıkta vefalı olmaya, dostluğun kıymetini bilmeye çağırır.

Şairin hapis ile ilgili olan şiirlerinde, şikâyetten çok itiraz; hayatın, yöneticilerin adaletsizliğine isyan duyguları görülmektedir. Bu tarz şiirleri içinde,

Tersaların hattı gibi tersine işler felek
Boynuma zencir salıp saklar beni rahip tek

⁴³ Marangoz

beyti ile başlayan “Hapisten Şikâyet ve Serbest Bırakılması İçin Rum Kayserinden Rica” başlıklı kaside ilgi çekmektedir. Bu kasidede şair, zor durumda olduğunu, ayıplamalar karşısında mertlikle dayandığını ifade ederek bir daha Abbasîlerin kapısına gitmeyeceğini, Selçukîlerden yardım istemeyeceğini ve Müslüman hükümdarların adaletsiz tutumundan incindiğini yazmıştır. Şair, 1163-1164 yıllarında yazdığı bu eserinde Hıristiyanlık ve Doğu'daki mevcut bütün dinlerle ilgili engin bilgisinden de sanatına has bir vakar ve gururla bahsetmiştir. Şairin hapisteyken yazdığı diğer şiirlerde de onun derin kederi, şikâyet ve isyanı, cesareti, mertliği aks olunmaktadır. Başından geçen musibetleri görülmemiş bir ustalıklı yorumlayan şair, bütün yaşadıklarını insanlığın genel problemi olarak okuyucuya aktarmaktadır. Hakanî'nin hapis konulu şiirlerinin yüzyıllardır okuyucuyu etkilemesinin ve heyecanlandırmasının sırrı da bundadır.

Hakanî sanatında özgürlük meyli çok kuvvetlidir. Şairin saray muhitinden hiddetle bahsetmesi, her şeyden önce onun özgürlük düşünceleri ile irtibatlıdır. İnsan haysiyetinin çiğnenmesi, bir lokma ekmek için insanlık liyakatının ayaklar altına alınması onda gazap ve kine sebep olmuştur. Bu sebeple Hakanî, insan liyakatını her şeyden yüce tutmuş, eserlerinde hürriyet konusuna sık sık temas ederek bağımsızlığın en güzel nimet olduğunu vurgulamıştır. Şair insan hürriyetini kısıtlayan, insanın istek ve arzularının önüne konulan engelleri nefretle karşılamış; hırs, zengin olma ihtirası, nimet içinde yaşama isteğinin ve paraya olan düşkünlüğün insanı ulvi düşüncelerden mahrum edeceğini bildirmiştir.

Bu bakımdan şairin ekmekle ilgili şiirleri ilgi çekmektedir. Acı tecrübelerinden hareketle şair maddi nimetlerin insanın talihinde ve manevi hayatında engel teşkil etmesinden esefle bahseder. O, kendi hüneri ve himmeti ile arşa kadar yükselebileceği halde, insanın bir lokma yüzünden alçalıp yerlerde süründüğünü yürek ağrısı ile kaleme almıştır.

Namertlerin eliyle İlahi ne vakte dek

Kalbinde mertlerin açacaktır yara çörek⁴⁴

Tabii ki burada şairin ekmekten bahsetmesi sembolik anlam taşımaktadır. Şair, ekmek ile maddi nimetleri kastetmiş, hırsı, zengin olma ihtirasını insanoğlunun felaketinin başlıca sebeplerinden saymıştır.

Bilirsin ki neler çekdi Âdem buğda ucundan⁴⁵

Onun gibi derde düşer çörek diyen her insan

⁴⁴ Ekmek

⁴⁵ Buğday yüzünden

Yol üstünde kırıntılar taşıyan karıncalar

İnsanların ayakları altında tapdanarlar⁴⁶

Uşak bir az çörek takıp karmağına⁴⁷ her zaman

Balıkları şikâr eder bu yol ile çok asan

Şair sık sık Hz. Muhammed'e ve döneminin meşhur din adamlarına da hitap etmiştir. Mütefekkir sanatkâr bazen Yunan felsefesi ve İbn-i Sina'nın görüşleri üzerine de olumsuz fikirler ileri sürmüştür. Şairin felsefi eserlerinde dünya, yaratılışın aslı, tabiat olayları açık fikirlikle ortaya konulurken, dinî mülahazalarla birlikte yeri geldiğinde felsefi muhakemelere de geniş yer verilmiştir. Hayat mücadelesi verdiği zor anlarında dine sığınan şair, Yunan felsefesine ve Ebu Ali İbn-i Sina'nın bazı görüşlerine ve eserlerine itiraz etmiştir. Fakat Hakanî, birçok eserinde Aristo ve Platon'u saygıyla anmıştır. O, amcasının derin bilgili bir şahsiyet olduğunu ifade etmek için onu çağının Aristo'su, Bokrat'ı olarak nitelendirir. Şairin Tuhfetü'l-Irakeyn'inde "Ne zamana kadar Ebu Ali'den bahsedeceksin?" demesi de onun şairliğinin ilk devrinde Ebu Ali İbn-i Sina'nın eserlerini okuyup ondan etkilendiğini göstermektedir.

Hakanî, her zaman bilimden yana olmuştur. Akli ve insan zekâsını önemseyen şair, çağdaşlarını dönemin bütün ilimlerini öğrenmeye çağırmıştır. Şairin, eserlerinde tıp, astronomi, tarih ve felsefeye dair ilmî istilahlardan sık sık istifade etmesi; onun, çağının bütün ilimlerine aşına ve ilmin, bilginin yayılmasından yana olduğunu göstermektedir. Bu anlamda Azerbaycan edebiyatında felsefi şiirin başarılı örneklerinden sayılan Medayin Harabeleri şiiri daha önemlidir. Hem konusu ve içeriği, hem de poetik değeri ile gerçekten dünya edebiyatının emsalsiz örneklerinden olan bu eser şairin ilk Mekke seyahati sırasında yazılmıştır. Bağdat yakınlarındaki Sasanî hükümdarlarının eski başkenti olan Medayin'deki sarayın bugün dahi var olan harabeleri, büyük şairi düşüncelere gark etmiş ve beşeriyetin kaderi ile ilgili felsefi görüşlerini içeren anlamlı eserin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hakanî, okuyucuyu geçmişe sürükleyerek ona eskiden yaşanmış olayları hatırlatan anlamlı, etkili ve felsefi içerikli eserinde oldukça ahenktar, temkinli bir vezin kullanmıştır. Medayin Harabeleri'ne ibret gözü ile bakmasını bilen şair, bir zamanlar dünyaya hükmeden bu sarayın zavallı görünüşünü, önceleri musiki sedalarının yükseldiği kasırdan şimdi baykuş seslerinin duyulduğunu tasvir ederek bunu insanlığın faciası olarak algılamış; zulüm ve esaret üzerine kurulan şahlığın akıbetini çağdaşlarına hatırlatma gereği duymuştur. O, devrinin hükümdarlarına tarihten ibret dersi almayı önermiş, onların zulüm ocağı haline gelen

⁴⁶ Çiğnenirler

⁴⁷ Kancasına

haşmetli saraylarından bir eser kalmayacağını cesaretle söylemiştir. Hakanî, felsefi görüşlerini genelleştirerek harabe haline gelmiş saray taşlarının dili ile şöyle ifade etmiştir:

Her bülbülü bir baykuş her nağmesi bir nevha⁴⁸

İzler bu cihan içre olma buna gel hayran

Biz adl sarayıken zulm ile harâb olduk

Zalimler olan kasra gör n'eyleyecek devran

O, bir zamanlar dünyaya meydan okuyan Nuşirevan, Hürmüz ve Perviz gibi taş sahiplerini hatırlıyor:

Nuşirevan'ın kanın Hürmüz kafatasında

İçmiş böyle mest olmuş toprak dediğin atşan⁴⁹

Sordun nere gitmişler o büyük şahlar

Bir hamiledir toprak çok yutmuş o şah hakan

Şair, Hayyamane bir üslupla köylünün yaptığı saksıda Perviz'in cesedinden bir eser, üzümden alınan şarapta ise Şirin'in yürek kanı olduğunu bildirerek maddenin asla kaybolmadığını şöyle ifade etmektedir:

Meyne⁵⁰ yetiren meydır Şirin'in yürek kanı

Perviz cesedindedir ol küp ki koyar dihan⁵¹

Eserini Mekke seferi dönüşü Şirvan'a hediye olarak getiren şair, dünyada her şeyin geçici olduğunu bildirmiş, bugün hakandan bir şeyler dileyen dervişin kapısına, belki de bir gün hakanın kendisinin bir şeyler istemeye gideceğini ifade etmiştir.

Hakanî'nin Doğu edebiyatında çok meşhur olan ve kendisinden sonra büyük şairler tarafından defalarca tanzir edilen felsefi eseri Kaside-i Şiniyye'sidir. Bazı kimseler yanlışlıkla bu eserin Miratü's-Sefa (Sağlık Aynası) adlandırıldığını kaydetmişlerdir. Oysaki Miratü's-Sefa tanınmış Hint şairi Hüsrev Dehlevî'nin bu kasideye yazdığı naziredir. Doğu'nun

⁴⁸ Mersiye

⁴⁹ Susamış

⁵⁰ Üzüm

⁵¹ Çiftçi

kudretli şairlerinden Abdurrahman Câmî, Ali Şir Nevâî, Muhammed Fuzûlî de Hakanî'nin bu felsefi kasidesine nazireler yazmışlardır.

Hakanî, Kaside-i Şiniyye'de, hayatın sır ve muammalarını öğrenip çözmekte zekâ ve tefekkürün önemini kaydetmekle birlikte, bu sırların insanlık tarafından tamamen çözülemediğinin de altını çizer. O, yaşlandıkça bu muammaları çözmekte daha fazla zorlandığını, kâinatı idrak etmekte insanın aciz kaldığını bildirerek insanları okuyup öğrenmeye çağırıştır. Şair, kâinatın sırlarının derinliklerine nüfuz etmenin zevkli bir iş olduğunu söylemektedir.

Hakanî, nefsin insanı dalalete düşürdüğüne, himmetin ise bilakis yüceltecek bir güce sahip olduğuna inanmaktadır. O, pak himmetli insanların manevi yüceliğinden, nefsine uyanların esir olmasından, tamaha sırt çevirenlerin ise hür olmasından bahsetmiştir. Hakanî şahların sarayını örümcek ağına benzemiş, dıştan tül perdeye benzeyen bu ziynetin içinde sinekten başka bir şey olmadığını göstermiştir. Balık gibi dışı pul dolu, içi boş yaşamaktansa sedef gibi dışı sade, içi gevher dolu olmayı tercih etmiştir. Dünya sırlarını öğrenmekte iradenin büyük önemi olduğunu kaydeden şair, hırs ve tamahın iradeye galip gelmemesini arzu etmiştir. O, "Dosttan alınan muhabbet kadehi Hızır'ın ab-ı hayvanı gibi değerlidir" demektedir. Şahları, aç yurttan haraç almamaya çağıran şair, ülke halkının yaşadığı rahatlık sonucu kuraklık yılında insanların arpa ekmeğine hasret kalmasını sebep göstermekle birlikte ekmek hatırına şahın bekçisi olmanın felaketlerini de hatırlatmaktadır.

Şair, hayatın ve yaratılışın gayesini yalnız yiyip yaşamak olarak düşünenleri, yaşamın anlamını işret meclislerinde arayanları da yermiş, onların nefislerini köpek, servetlerini ise cesetle mukayese etmiştir. O şahların yalnız kendi şaşaalrı ile meşgul olup halkı unutmasına karşı çıkarak adalet terazisinin kurulacağı günü onlara hatırlatmıştır. Hakanî, mertlerin ayağı tozunu, hakanların tacından kıymetli hesap etmiş kötü insanlardan iyilik beklemeyi ise yilandan bal ummak gibi değerlendirmiştir. O, bu eserinde de hiç bir şeyin ebedî olmadığını bildirmiş, hayattaki her mutlu anı bir felaketin izlediğini kaydederek şahları uyarmıştır.

Döker subha kadar kan yaş gözünden sel gibi mazlum

Boğar zalimleri rahat yatakda kanlı tuğyanı

İlac aktar⁵² kaza tedbirine sen ezdiğin aciz

Düşüp de toprağa ahı⁵³ yıkar arş-ı muallayı

⁵² Ara

Yatarsın mest lakin yatmayıp sen ezdiğin mazlum

Pile kurdu⁵⁴ gibi sazlar sana tor çeşm-i giryânı

Şair, insan kaderini de felsefi bir ifade ile genelleştirir.

Sana daye⁵⁵ olup toprak sütün emdin emer kanın

Bütün kanın o sütdendir ki vermiş daye pistanı⁵⁶

Civanlar kanıdır içme elinde tutduğun bâde

Ki toprak meynelikden⁵⁷ kaytarıp⁵⁸ öz içdiği kanı

Şair tarihe başvurarak tarihî olaylardan, meşhur hükümdarların akıbetinden örnekler verir:

Horasan bir haremdirse Melikşah'dır ona Kâbe

Semer kand bir felekdirse bir yıldızdır Kadirhan'ı

Kadirhan öldü bir gün de Semerkand etmedi nâle

Melikşah gitdi görmedi bir kes ağlar Horasan'ı

Melikşah od su adlandı⁵⁹ su akdı ateşi söndü

Kül oldu toprağa döndü mekan kıldı Sıfahan'ı

Vururken Sancar'a şebhunu Gürhan fatih adlandı

Ecel Gürhan'a şebhun vurdu kör oldu şebistanı

Bu mısralarla şair, tarihî şahsiyetlerin kaderini ve çağdaşlarının gözü önünde cereyan eden hadiseleri kendine has ustalıkla anlatmış ve insanlığı bunlardan ibret almaya çağırmıştır.

Hakanî, Yakın Doğu edebiyatı tarihinde sarayları, şahlığı, saray muhitinin çirkinliklerini ilk defa sert tenkit ateşine tutan büyük bir sanatkârdır. Şair uzun süre sarayda yaşayıp orada cereyan eden olayları, zulüm, esaret,

⁵³ işte

⁵⁴ Güve

⁵⁵ Dadı

⁵⁶ Meme

⁵⁷ Üzüm bağı

⁵⁸ Geri vermiş

⁵⁹ Adlandırıldı

ihanet ve adaletsizlikleri bizzat görmüş, ikiyüzlü saray eşrafı ile çok karşılaşmıştır. O, bühtan, yalan ve riyakârlığın başını alıp yürüdüğü bu muhitte bir lokma ekmek uğruna insanların nasıl alçaldıklarını görmüş, taç ve taht yüzünden kardeşler arasında ortaya çıkan çekişme ve cinayetlerin şahidi olmuştur. Bu sebeple de genellikle şahsî hayatı ile bağlantılı olayları, maruz kaldığı haksızlıkları kaleme almıştır. Saray muhitinin bu çirkinlikleri onun cesur kalemi sayesinde çok açık ve net bir biçimde tasvir edilmiştir.

Şair, özellikle sanatının ikinci merhalesinde, sarayın ve saray muhitinin gerçek sahnelerini, burada hüküm süren zehirli iklimi; yaltaklık, yalan, bühtan unsurlarını koyu, keskin ifadelerle tenkit etmiştir. O, saraydan tam olarak ayrılma kararını, Tuhfetü'l-Irakeyn adlı eserinde şöyle açıklamaktadır:

Geçmiştir o günler çörek⁶⁰ yüzünden

İki dilli olum bile bile ben

Şimdi kılıç gibi keskin dilim var

Kılıç sıyrılanda keserli olar

Daha meddahlıkta olmazam bednam

Göstermez doğruyu eğri bu aynam

O, güneşe hitap ederken sarayların büyük zekâları dar çerçeveye sokarak nasıl mahvettiklerini, saray casuslarının şairin hatta “dar bir yolda çektiği aha” dahi bin düğüm vurarak şaha ulaştırdıklarını, sıradan insanların kutsal saydığı, Allah’ın yeryüzündeki gölgesi adlandırdığı, Peygamberin varisi bildikleri şahların zulüm ve istibdadını, insafsız, merhametsiz ve zalim olduklarını defalarca, hem de korkup çekinmeden ifade etmiştir.

Hakanî bütün bu eleştirel fikirlerini, mısralarının satırları arasında ima etmekle birlikte, çağının birçok makam sahiplerine özel şiirler hasretmiştir. Örnek olması açısından onun, Şirvan sarayındaki vezirlerden birine yazdığı hicve bakalım:

Ey zulmü Yezidîler mülkünü⁶¹ viran eden

Sen ikinci Yezid’sin dem vurma çok Ali’den

⁶⁰ Ekmek

⁶¹ “Yezidîler mülkü” derken Şirvan’ı kastetmiştir. Çünkü Şirvanşahlar Yezidîler olarak da adlandırılmıştır.

Bu beyitle başlayan şiirde vezir, zulümleri ile ülkeyi viran eden adaletsiz devlet adamı olarak tasvir edilmiştir. Hakanî, veziri zalim olarak nitelendirmiştir.

Na-necib⁶² bir katırsın lakin katırlar içre

Başu sert tırnağıysa yumuşak bir rezilsin

beyti ile onun soysuz, çirkin yüzünü göstermiştir. Hakanî, Doğu'nun meşhur vezirlerinin adını anarak onların adaletli oldukları ve halka hayır verdiğini, Şirvan vezirinin ise halka, vatana düşman olduğunu söylemiştir.

Hakanî sanatında ayrı ayrı şahıslara ve saray eşrafına yazılmış böyle sert hicivlere sık sık rastlanır. Bu eserler çeşitli şahıslara yazılsa da şair kendi eleştirel görüşlerini maharetle genelleştirip çağıyla ilgili, devrinin adaletsiz makam sahipleri hakkında fikir ve düşüncelerini yansıtmıştır. Şairin şahlar aleyhine, sarayları tenkit etmek maksadıyla yazdığı eserleri klasik edebiyatımızda satirik şiirin de güzel örneklerindedir.

Hâkim tabakanın adaletsizliğini, duyulmamış bir cesaretle tenkit eden Hakanî, çağının yalancı âlimlerini, kendilerini bilici adlandıran müneccimleri, hekim ve bir takım düzenbazların da iç yüzünü ortaya çıkarmıştır. O, özellikle yalancı kimyagerleri ve insan kaderi ile ilgili bilgi veren ehl-i nücumu, ciddi bir biçimde tenkit etmiş, bakırı altına dönüştürmek iddiasında olan, iksirden haber veren mucize ustalarının tasvirine özel eserler hasretmiştir.

Meğer hile güneş gibi toprağı zer eder mi

Toprak hile sayesinde hiç kızıla döner mi

Bil güneşdir maharetli kimyager dünyada

Salma başka kimyaları iksirleri sen yada

Hakanî, Tuhfetü'l-Irakeyn adlı eserinde, 1184 yılında yıldızların yaklaşması sonucunda yeryüzünde büyük fırtına kopacağını ve insanların helak olacaklarını haber veren yalancı müneccimlere gülmüş, başka bir şiirinde ise yüzünü doğrudan çağdaşı olan müneccimlere tutarak onların boş konuşmalarını, hekimlerin cahilliğini ve zerre kadar bilgi sahibi olmadıklarını söylemiştir. Hakanî'nin eserlerinde para ve altının cemiyetin ahlaki ve manevi hayatında oynadığı rol üzerinde durulmuştur. Şair, felsefi ve didaktik eserlerinde para ve altından sıklıkla bahseder. Tuhfetü'l-Irakeyn'in güneşe hitapla başlayan bölümlerinde, paranın insanî ilişkilere

⁶² Soysuz

olumsuz etkisi, toplumsal hayatta oynadığı tahrip edici rolü, paraya ve altına olan düşkünlük ve bunun doğurduğu fesatlar defalarca ifade edilmiştir.

Her kim kızılını⁶³ yığar keseye

Kese tek boğazı geçer ilmeğe

Kimin kızıldadır gücü yakın bil

O kuldur kızılın sahibi değil

Tamah demirinden giyinsen paltar

Kızıl paltarına mıknatıs olar

Kızıl hem uğrudur⁶⁴ hem de gülbeden

Bir yoluk yüz döndür ikiyüzlüden

O büt görünse de mukaddes peri

Sındırmak gerekdir bele bütleri

Bu mısralardan şairin, altının cemiyetin ahlakını bozduğunu; mertlik, dostluk, insan sevgisi gibi duyguları öldürdüğünü özellikle vurguladığı görülmektedir. O, burada genelleştirdiği bu düşüncesini diğer şiirlerinde örneklerle açıklamıştır. Hakani, manzum biçimde bu hikâyeyi anlatmaktadır:

“Dün Dicle tarafına yolum düştü. Orada güzeller toplanmıştı. Öpüş, gülüş sesleri sahili doldurmaktaydı. Acem oğlanları güzel giyinmiş Arap güzelleri ile eğlenmekteydiler. Bu sırada hasta bir ihtiyar inleyerek sahilde düştü. Çölden gelmiş, sıcak, kum dolu sahrada dili dudağı kurumuş bu zavallı susuzluktan yanmıştı. Fakat ırmağa varıp su içmeye takati yoktu. Bir kişiden su getirmesi ricasında bulundu. O ise: -Rica etme, parasını ver, hemen getireyim, dedi. İhtiyar: -Ben garibanım, param yok deyince adam karşılığında “Allah seni kahretsin” diyerek uzaklaştı. İhtiyara bir yudum su veren olmadı.”

Şair konuyla ilgili düşüncelerini şöyle toparlar:

Şöhretin tutsa da şair gibi bu dünyanı

⁶³ Altınını

⁶⁴ Hırsızdır

Çekme Bağdat adını pulun yoksa Hakanî

Görüldüğü gibi şair, toplumda paranın nasıl önemsendiğinden bahsetmektedir. Tabi bu rastlantı değildir ve Yakın Doğu'nun önemli şehirlerinde ticaretin gelişmesine paralel olarak para ve altın da önem kazanmıştır.

Anne konusu, Hakanî sanatındaki en özel konulardandır. Şair, Tuhfetü'l-Irakeyn'de kendi annesinin trajedisini kaleme alarak onun hanım iken esir edilip köle olarak satılmasından; vatanından, anne, baba ve akrabalarından ayrı düşüp yaban ellerde kendi dinini bile değiştirmek zorunda kalmasından kederle bahsetmiştir. O, annesinin şahsında bütün annelerin büyük emeğini, fedakârlığını anlatmıştır.

Anamın zahmeti olmasaydı bil

Dünyada bir işe olmazdım nail

Anne emeğini muhabbetle terennüm eden şair, defalarca bu konuyu yinelemiş, anneleri hoş tutmayı ve onların kıymetini bilmeyi şiirlerinde tavsiye etmiştir.

Ey Hakanî bu dünyada her zaman

Ana vermiş zahmetiyle sana can

Her ne etsen ana hakkın unutmama

Ki anadır sana eden can kurban

Şair, babasının bu narin ve çalışkan kadını incitmesine itiraz ederek onun evdeki kötü davranışlarından şikâyet etmiştir:

Yazık anam minber gibi kısılmıştır bir künce⁶⁵

Minare tek başkaldırmış üstüne o zulümkar

Şairin annesine olan sevgi ve ilgisi, genel olarak anneyi kutsal bir varlık olarak değerlendirmesi, Azerbaycan halk destanlarında, özellikle Kitab-ı Dede Korkut Destanında karşılaştığımız "Ana hakkı Tanrı hakkıdır" hükmü ile benzeşir. "Aslanın erkeği, dişi olmaz" şeklindeki atasözümüzü klasik şiirde ilk defa Hakanî'nin kullanması da rastlantı değildir.

⁶⁵ Köşeye

Hakanî, gençlere bir baba gibi nasihat ederek gençliğin kıymetini bilmeye, ömrün bu güzel günlerini öğrenip bilgi toplama yönünde sarf etmeye çağırır. Nizamî'nin mesnevilerinde daha ayrıntılı bir biçimde işlenen gençlik, gençliğin meseleleri konusuna edebiyatımızda ilk defa Hakanî temas etmiştir. Şair, gençlere özel bir eser hasrederek onlara hile ve fitneden, hırsızlık, ihanet ve nifaktan uzak durmayı tavsiye etmiştir.

Fitnedir elleri derdlere salan
Cana merhemse de vefa itibar
Fitnekarlık eder onu tarumar
Gizli lağım kazan korkar subhdan
Mahşerin subhudur lağım atma sen
Hile uğurluktur⁶⁶ hoşsa evveli
Uğrunun ahirde kesilir eli

Aşağıdaki mısralarda ise gençleri iyi yönde eğitmeye çalışan şair, onları vefalı ve dostlukta sadık olmaya çağırıyor.

Bugün yokdursa da kimsede vefa
Vasiyyet ederim olma bî-vefâ
Çalış az dostluk et etsen de eğer
Dostlukta muhkem ol sözde muteber

Bütün bunlar şairin gençliğe vasiyetidir. O, büyüklere hitap ederek "Küçüğe büyükler ad kazandırır" demiştir.

Her zaman akla dayanmayı tavsiye eden şair "Dünyada akıl gibi bir hoca bulunur mu?" diyerek genç nesillere akli önemsemeyi, her yerde edepli olmayı tavsiye eder. Şair kendi yaşadıklarından hareketle:

Nimet için tarif⁶⁷ yazan nâdâna
İlm ü hikmet ehli layıktır buna
Yalnız hünerinle sen şöhret ara

⁶⁶ Hırsızlık

⁶⁷ Övgü

Tarifle hicivdir yerde kalanlar

Buradaki fikirlerin büyük şair Nizamî'nin nasihatleri ile benzeştiği ortadadır. Şair gençlere şah sarayından uzak olmayı tavsiye etmiş, kendi trajedisini örnek vererek, ömrünün hükümdarlara methiyeler yazmaya harcadığı yıllarını esefle anmış, boşa giden emeğine yanmıştır:

Gençlik bir kıızıdır⁶⁸ ömrün elinde

Düşerek toprağa yok oldu birden

Tapmak⁶⁹ hevesiyle hemen kızılı

Toprağı yuyuram⁷⁰ gözyaşıyla ben

Hakanî'nin eserlerinde halkların dostluğunu öven unsurlar da geniş biçimde yer almaktadır. Şair Arap milletinin tarihini, zengin medeniyet ve edebiyatını iyi bilmektedir. O, Arapçayı mükemmel bir şekilde öğrenmiş ve bu dilde birçok kaside, kıta ve rubai yazmıştır. Onun eserlerinde Arap coğrafyası, Arabistan'ın zengin şehirlerinden Bağdat, Musul, Şam ve Medine sevgiyle tasvir edilmiştir. Hakanî, özellikle Bağdat şehrinin tasviri ile ilgili Arapça ve Farsça birkaç kaside yazarak tabii güzelliklerini, toplumsal hayatını defalarca övmüştür. Arap klasiklerinden, İslamiyet'e kadarki meşhur Arap şairlerinden sıkça bahsetmiş, onların şiir ve nesir eserlerinden örnekler vermiştir. O, aynı zamanda "Türk-i Acemî veli derî-gu" diyerek Türk olduğu halde eserlerini Farsça yazdığını da bildirmiş; görkemli Fars şairlerini de eserlerinde anarak çağdaşı olan Fars âlim ve şairleri ile mektuplaşmış ve eserlerinde onlardan bahsetmiştir.

Hakanî, Orta Asya halklarının tarih ve edebiyatından da saygıyla bahsederek orada cereyan eden hadiseleri anlatmış, Harzemşahlara kasideler ithaf ederek Orta Asyalı âlim ve şairlerle mektuplaşmıştır.

Şair, Nesturiler vb. halkları da eserlerinde sevgiyle anmış, bir zamanlar Tiflis'te bulunmuş ve şehri terennüm ederek şiirlerinde Gürcüce kelimelere de yer vermiştir.

Tersa güzelisin İsa'ya hemdem

Pak ruhsan ben sana diyemem sanem

Tüy gibi inceldim derd ü gamından

⁶⁸ Altındır

⁶⁹ Bulmak

⁷⁰ Yıkıyorum

Modi modi gamdan mûya dönmüşüm

Ak yüzlü kıvrım saç kızın aşkından

Gürcüce öğrendim Abhazya'da ben

İnceldi tüy gibi dilim her tüyüm

Dönüp bir dil oldu "modi" demekden

Şairin fahriyeleri de ilgi çekmektedir. O, bu fahriyelerde şiir ve sanat hakkındaki mülâhazalarını ortaya koyarak sanat dünyasında yüce bir mevkide bulunduğunu bildirmiştir.

Şahım benim elimdedir bu söz mülkü söz diyarı

Bu dünyada tek benimdir söz mülkünün ihtiyarı

beyti ile başlayan fahriyesinde şair, sanat âleminde çağdaşlarına meydan okumakla birlikte söz sanatının incilerinden de bahsetmiştir. O, sözün anlamlı bir biçimde düşünülerek ilhamla söylenmesini, bîkr-i mazmunu, üslup yeniliğini, okuyanları büyüleyip onların manevi âlemini aydınlatma becerisini şairliğin ilk şartı olarak kaydetmiştir.

Hakanî, bütün şiir şekillerinde eser vermeyi şairliğin esası saymıştır. "Unsurî" redifli şiirinde, şair Unsurî'nin dar çerçevede kalarak sadece saray meclislerinde methiye yazmakla yetindiğini, bununla da kendisini dar bir çerçeveye hapsettiğini bir kusur olarak görmüştür. O, revan tabiata sahip yetenekli bir şairin hem de bilgi yönünden donanımlı olup şiirlerini bu bilgiler doğrultusunda yazması gerektiğini söylemiştir.

Hakanî, şiir sanatından bahsederken klasik edebiyatla da ilgili fikir bildirerek öncelikle Arap edebiyatının meşhur temsilcilerinden bahseder ve kendisini Hassan, Cahiz vb. meşhur Arap şairleri ile kıyaslar. O, Afgan Fars edebiyatının meşhur şairlerinden olan Senâî'yi de saygıyla anarak ona şiirler hasretmiş ve kendisini onun takipçisi addetmiştir. Kendisinde var olan şairlik yeteneğinin farkında olan Hakanî, çağının hükümdarları tarafından layık olduğu gibi değerlendirilmemeyi gururuna yedirememiş, bu sebeple sadece fahriyelerinde değil diğer şiirlerinde de şairlik hünerini övmüş, şiir sanatı hakkında önemli görüşler ileri sürerek şiirlerinin anlam ve derinlik bakımından diğer şairlerin şiirlerinden üstün olduğunu gururla ifade etmiştir. Şairin şiir sanatı konusunda ortaya koyduğu mülâhazalar orijinalliği ile dikkat çekmektedir. Şiir sanatını her şeyin üstünde tutan şair, onu şahın kudreti ile mukayese ederek sözün şahlara manevi zenginlikler kazandıran sihirli gücünden bahsetmiş, hükümdarların büyüülü şiirler vasıtasıyla şöhret bulup ebediyete kadar yaşayacaklarını bildirmiştir.

Hakanî, klasik Doğu şiirinde mersiye türünün de başarılı örneklerini yazmıştır. Şair, Şirvan hükümdarlarının, şehzadelerin, yakın dost, akraba ve aile fertlerinin ölümü münasebetiyle kederli mersiyeler yazmış, şahsî keder ve ıstıraplarını son derece acıklı bir dil ile ifade etmiştir. Daha çok şairin şahsî münasebetlerini açıklayan bu mersiyeler felsefi içerikleri, meydana gelen olaylara şairin yaklaşımı, onun hayatı ve yaşadığı çağla ilgili görüşlerini yansıtmaları bakımından da önemlidir. Özellikle, 20 yaşındaki oğlu Reşit'in erken ölümü dolayısıyla yazdığı şiirler, eşinin ve kızının vefatına hasrettiği mersiyeler çok etkili ve samimi olması ile dikkat çeker. Oğlunun ölümü dolayısıyla yazdığı terciibentte şair dertlerini paylaşmak için dost ve akrabalarından yardım istemektedir. Baba kalbinin acısını derin heyecan ve kederle kaleme alan Hakanî, oğluna şöyle seslenir:

Ey taze bedr karanlıkta bıraktın atanı

Ey Utarid ne yaman odlara yakdın atanı

O, mürüvvetini görmek istediği şair yaratılışlı oğlunun kalem kutusunu altınla kaplamak arzusundayken şimdi tabutunu süslemek durumunda kaldığını yürek acısı anlatmıştır.

Güneşe benzeyen bir oğlum vardı

Bastırdım ben kara toprağa nâgâh

Anası dözmedi oğul derdine

Elimle defnetdim onu da eyvah

Yıldız tek bir kızım var idi onu

Kâbil bir oğlana verdim bir sabah

Kızımı damada vererek dedim

Kızılı toprağa tapşırım⁷¹ ah

Hakanî aynı zamanda Felekî Şirvanî'nin, amcası Kâfiüddin'in, amcaoğlu Vahidüddin'in arkadaşı Nasirüddin İbrahim'in, Şirvanşah Menuçehr'in ve diğer akraba ve tanıdıklarının ölümüne de tesirli mersiyeler yazmıştır. Bu mersiyelerin tarihi yönden büyük önemi vardır. Felekî'nin vefatı dolayısıyla yazılan mersiyede Hakanî, göklerin sırrına vakıf olan dostunun erken ayrılığına üzülmekte, bu ölüm dolayısıyla çok kederlendiğini bildirmektedir. Amcasının ölümüne hasrettiği mersiyede ise artık kendisi

⁷¹ Emanet ediyorum

için dünyada mutluluk diye bir şey ve insanlıktan eser kalmadığını söyleyerek dostların vefasızlığından ve yalnızlıktan şikâyet eder. Şair amcasının ölmesinden duyduğu derin hüznü çok şairane bir üslupla anlatmıştır. O, Kâfiüddin'in vefatından sonra sanki hayattaki her şeyini kaybettiğini ve artık dünyayı zerre kadar bile önemsemediğini bildirmiştir. Hakanî, Horasan âlimlerinden Muhammed İbn-i Yahya'nın vefatı üzerine de mersiye yazmıştır. 1156 yılında Sultan Sancar'a karşı isyan eden Oğuzlar onu hapsedmiş, meşhur âlim Muhammed İbn-i Yahya'yı da öldürmüşlerdi. Şair mersiyesinde kederli bir girişle bu âlimin öldürülmesiyle dünyanın karanlıklara gark olduğunu söylemektedir.

Feleklerin bezeyi matem libası oldu

Yıldızların üstüne nikab düştü karadan

Astanadan sehre dedim bu halet nedir

Çarhın bisatı sönmüş hali olmuş perişan

Ciğerinden bir odlu ah çekerek subh dedi

Efsus ki temelinden alt üst oldu Horasan

Felek Mehemmed Yahya başını verdi bâda

Sancar düştü zindana mihnet oldu zindeban

Mersiye edebiyatının en güzel örneklerinden olan Hakanî'nin bu şiirlerinde dünyanın faniliği, hiçbir şeyin bâkî olmaması hakkındaki felsefi kanaatleri dikkat çekmektedir. Onun, yakınlarının ölümü dolayısıyla yazdığı bu şiirleri, çağındaki haksızlıklara karşı şairin isyanı, hayatla ilgili düşünceleri, insanları yılmadan iyilik yapmaya sevk etmesi bakımından dâhi şairin bütün eserlerinde görülen hümanizm duygusu ile üst üste düşmektedir.

Hakanî'nin sanatkârlığında Tuhfetü'l-Irakeyn eserinin özel bir yeri vardır. Azerbaycan edebiyatı tarihinde ilk manzum seyahatname özelliği taşıyan ve müellif tarafından Tuhfetü'l-Hevâtir ve Zübdetü'z-Zemayir adlandırılan bu mesnevi daha çok Tuhfetü'l-Irakeyn adı ile meşhurdur. Eser Hakanî'nin Irak ve ilk Mekke seferinden sonra 1158 yılında Şamahî'da yazılmıştır. Şair, Azerbaycan ve Yakın Doğu tarihi açısından son derece önemli bilgiler içeren bu eserini kırk günde tamamlamıştır.

Eser sadece Hakanî'nin seyahat izlenimlerini içermez. Burada şairin felsefi şiirleri, ahlakî görüşleri de yer almaktadır. Hakanî'nin güneşe hitabı bu yönden oldukça ilgi çekicidir. O, güneşin kudretinden, hayat ve kâinat için vazgeçilmez öneminden bahsetmekle birlikte burada hâkim tabakaya ve

saraya karşı düşüncelerini de açıklamıştır. Hakanî, bu eserinde kendi çocukluğu, amcası, amcasının oğlu, babası ve annesi hakkındaki hatıralarını, iyilik gördüğü insanlarla ilgili minnet duygularını, saraya ve düşmanlarına olan nefretini, Irak'a yaptığı ilk seyahati sırasında vezir Kıvamüddin Dergezi'nin hediye ettiği yüzükle ilgili olarak Şirvanşah ile arasında geçen münakaşayı ve Hızır ile hayali olarak kendi arasında geçen görüşmeyi de anlatmıştır. Hakanî'nin yüzük ve Hızır hakkındaki mülahazaları şairin düşüncelerindeki değişikliğin ve saraya olan yeni yaklaşımının sembolik ifadesidir.

Şairin hac ziyaretinden sonra kaleme aldığı bölümler esere sonradan ilave edilmiştir. Hakanî, bu ilavelerde ikinci seferi sırasında sultan ordusu ile karşılaşmasından, Hemedan yolculuğunda gördüklerinden, Hemedan şehrinde ve bu şehirdeki aydınlardan, Abbasî halifelerinden, Bağdat ahalsinin geçiminden ve meşhurlarından bahsettikten sonra Kâbe ile hayali olarak konuşma yapmaktadır. Şair, Medine'de Peygamber'in makberini tasvir eder, ona hitap ederek sıkıntılarını anlatır ve Cemaleddin Muhammed Musulî'yi överek eseri tamamlar. Doğu mesnevilerinin, tevhid ve münacatla başlamasına rağmen bu eser küçük bir girişten sonra güneşe hitapla başlamıştır. Peygamberin övgüsü ve Miraciye bölümü de şairin güneşe hitabından sonra yer almaktadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hakanî, eserlerini Arapça ve Farsça olarak kaleme almıştır. Şairin Türkçe eseri olup olmadığı şimdilik malumumuz değildir. Hakanî, sadece şiir değil, nesir eserleri de yazmış ve hatta fahriyelerinde sadece şiirde değil nesir alanında da maharet sahibi olduğunu bildirmiştir. Onun günümüze kadar ulaşan nesir eserleri Arapça ve Farsça yazılmış mektupları ile Tuhfetü'l-Irakeyn'in Farsça yazılmış mukaddimesidir.

Azerbaycan edebiyatı tarihindeki ilk nesir eserlerinden sayılan bu mektuplarda şairin şahsî duyguları, keder ve sevinçleri, isyan ve itirazları ile birlikte çağının önemli meseleleri de edebî bir dille ifade edilmiştir. Hakanî'nin hayatını öğrenmek ve Yakın Doğu'da cereyan eden olaylarla ilgili bilgi sahibi olmak bakımından bu mektuplar belge niteliği taşımaktadır. Örneğin bu mektuplardaki bilgilerden hareketle şairin ilk eşinin tezkirelerde yazılan bilgilerin aksine Ebu'l-Ulâ'nın kızı değil, büyük ihtimalle bir köylü kızı olduğu ortaya çıkmaktadır. Hakanî âşık olduğu bu kızla evlenebilmek için çok uğraşmıştır. Kızın akrabaları şairi ölümle tehdit etmiş, hatta ona ok atmışlardır. Şair yirmi beş yıl hayat arkadaşı olan bu kadını hayatının sonuna kadar sevgiyle anmıştır. Doktor Gafar Kendli 1972 yılında yazdığı Hakanî Şirvanî (hayatı, devri ve muhiti) konulu tezinde şairin hayatının önemli kısımlarını bu mektuplardan hareketle belirlemiştir.

Şüphe yok ki Hakani'nin sanatında şiir önemli bir yer tutmaktadır. O, eserlerini yeni şiir olarak nitelendirmiş, Rudekî, Firdevsî, Unsurî ve Ferruhî gibi şairlerden çok farklı olduğunu defalarca vurgulamıştır. Çağının ilimlerine vakıf olan, Hint, Türk ve Yunan felsefesi ve dünyada cereyan eden tarihî hadiseleri inceliklerine kadar bilen şairin eserlerindeki derin anlam, ansiklopedik bilgi ve bilimsel yetkinlik dikkat çekmektedir.

Hakanî fikirlerini her zaman üstün bir edebî dilde ifade ettiği için şiirleri mükemmel birer sanat eseri olarak şöhret kazanmıştır. Şair, şiirlerini tarihteki ibretli olaylar, halk rivayetleri, Tevrat ve Kuran kıssaları ile zenginleştirmiş, çağının revaçta olan ilimleri ile ilgili ifade ve ıstılahlar kullanmıştır. Bu durum, Hakani'nin şiirine yücelik kazandırmış, onun şiir alanındaki engin bilgisini, halk edebiyatına bağlılığını, ilmî görüş ve mülahazalara aşinalığını ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple de Hakani'nin şiirleri okuyucuyu düşünmeye ve fikir yürütmeye yönlendirmektedir.

Hakanî, vatanına, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan muhiti ve Azerbaycan sözlü halk edebiyatına olan bağlılığı dolayısıyla da çağdaşlarından ayrılmaktadır. Bu anlamda İran araştırmacılarının, Hakani sanatından "Türk kokusu gelmektedir" demeleri boşuna değildir⁷².

O, Katran Tebrizî ve Ebu'l-Ulâ Gencevî'nin şiirlerinde var olan Azerbaycan toprağı ile bağlılığı ve onların şiire getirdiği yenilikleri pekiştirerek devam ettirmiş ve edebiyat tarihinde intibah devrinin meşhur şairi sıfatıyla paha biçilemez sanat eserleri oluşturup ebedî şöhreti yakalamıştır.

Hakanî'nin yaşadığı çağda Yakın Doğu'da Arap şiirinin özellikleri revaçta idi. Şiir aruz vezninin çeşitli bahirlerinde yazılırdı. Kaside, gazel, rubai, kıta ve mesnevi şekilleri esasında gelişen bu edebiyat diğer edebî sanatlar yönünden de Arap şiirinin etkisinde idi.

Bilindiği üzere Arapça, İran edebiyatını uzun süre etkilemiştir. Bu sebeple yakın Doğu'nun, Orta Asya'nın meşhur şairleri kendilerini Arap edebiyatının tanınmış şair ve nasirleri ile kıyaslamış, onların sanatını takip ederek eserlerinde Arap şiirine has ifadeler yer vermişlerdir. Hakanî, kendisine kadarki Farsça eser veren şairlerden farklı olarak Katran Tebrizî ve Ebu'l-Ulâ gibi sanatkarların şiir üslubunu devam ettirdiği için Azerbaycan edebî mektebinin gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hakanî, bilimsel ıstılahları; ilm-i nücum, tarih, fıkıh, felsefe, tıp, musiki, resim ve mimarlıkla ilgili ifadeleri çok kullanmıştır. Şairin kullanmış olduğu bu ıstılahların tamamının Arapça olduğunu da burada belirtmiş olalım. Bu özellik Hakani'yi Farsça yazan şairlerden ayırmakla birlikte aynı zamanda Yakın Doğu edebiyatında da bir ilktir. Şair,

⁷² Firidun Bey Köçerli. Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri. C.2. hisse 1. Bakı: 1926. s.9.

şairlerinde halk masallarına başvurmuş, Azerbaycan sözlü halk edebiyatında kullanılan atasözleri, deyim ve darbimeselleri Farsçaya çevirmiştir. Bütün bunlarla birlikte o, Azerbaycan Türkçesindeki birçok kelimeyi de şairlerinde kullanmıştır. Misal olarak, etmek (ekmek), su, Tanrı, yalvaç (peygamber), ak sungur, kara sungur, sensin, tekin, taş, akça, çavuş, han, atabey, hatun, vüsak (oda), tutmaç, tutuk, kazgan, yağlık, buşak (uşak) vb.

Hakanî, ilk defa şairlerinde Melikşah, Sultan Sancar, Kadirhan vb. kudretli Türk hükümdarlarını, Nuşirevan, Dara, Cemşid, Keykubad gibi hükümdarların adı ile birlikte adaletli şah sembolü olarak kullanmıştır. Sonraları Nizamî'nin sanatında mühim yer tutacak olan bu hususlar edebiyatımıza Hakanî vasıtasıyla girmiştir. Hakanî'nin şairlerinde tabiat tasvirleri, Şirvan'ın füsunkâr manzaraları, seherin gülümsemesi, güneşin doğması, semanın nura gark olması, ilkbahar, çiçeklerin açması, vatanın vakarlı dağları, sefalı yamaçları, tek kelime ile söyleyecek olursak vatan toprağının bütün güzellikleri defalarca terennüm edilmiştir. İnce ruhlu, tabiatla barışık olan şairin şairlerinde tabiat manzaraları, sıklıkla, fakat her defasında ayrı bir zarafetle canlandırılmıştır. Vatanla, Kafkas muhiti ile ilgili motifler Hakanî'nin şairlerinin temel özelliğidir. O, eserlerinde Şirvan hükümdarlarının âlim ve şairlerinin adlarıyla birlikte Azerbaycan şehirlerinin, (Şamahı, Derbent, Bakü, Gence, Beylegan, Berde, Tebriz, Şabran vb.) isimlerini anmış ve bu şehirlerin âlim ve şairlerine, hükümdarlarına eserler ithaf etmiştir. Azerbaycan'ın doğal güzelliklerinden sürekli söz eden şair Kür, Aras nehirlerini ve Savalan Dağını hayranlıkla tasvir etmiştir.

Hakanî'nin Hristiyanlık ile ilgili geniş bilgiye sahip olması onun Kafkasyalı olmasından kaynaklanmaktadır.

Hakanî'nin şairleri Azerbaycan edebiyatının sonraki gelişimine de büyük tesir göstermiştir. Nizamî Gencevî, Mücireddin Beyleganî, Zülfikar Şirvanî, Bedr Şirvanî, İmadüddin Nesîmî, Muhammed Fuzulî, Mirza Elekber Sabir, Seyyid Azim Şirvanî gibi meşhur şairler ondan önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Hakanî'nin kargaşa dolu hayatı da takipçileri için ibret kaynağı olmuştur. Onlar Hakanî'nin hayatını öğrenerek azimli ve tutarlı olmayı öğrenmişlerdir.

Nizamî, şairin ölümü dolayısıyla bir kaside yazmış, Mücireddin Beyleganî, Zülfikar Şirvanî, Bedr Şirvanî ise üstatlarının hatırasını saygıyla yâd etmişlerdir. Fuzulî onun Kaside-i Şiniyye'sine Enisü'l-Kalb adlı felsefi kasideyi nazire olarak yazmıştır. Sabir, eserlerinde defalarca Hakanî'yi anmış, şairin jübilesini yapmayı arzu etmiş ve onun vakarlı olma konusundaki mısralarından etkilenmiştir. O:

Ne gam uğratsa da bir gün beni ifnaya zaman

Ben gidersem de meramım yine dünyadan durur

Mısraı ile başlayan şiirini, Hakanî'den etkilenecek yazmıştır.

Hakanî'nin şiirleri yalnız Azerbaycan edebiyatının değil, bütün Yakın Doğu edebiyatının gelişimini etkilemiştir. Onun şiirlerinin etkisinde nesiller yetişmiş, Hint şairi Hüsrev Dehlevî, Tacik Fars şairi Abdurrahman Câmî, büyük Özbek şairi Ali Şir Nevâî eserlerinde defalarca Hakanî'yi anmış, onun felsefi içerikli kasidelerine nazireler yazmışlardır. İran şairi Lahutî "Kreml" isimli meşhur toplumsal içerikli eserini Hakanî'nin Medayin Harabeleri adlı felsefi kasidesinden etkilenecek yazmıştır.

Orta çağlarda ulaşım vasıtalarının kısıtlı olduğu, ilmî ve edebî eserlerin deve kervanları vasıtasıyla yayıldığı bir zamanda Hakanî, Orta ve Yakın Doğu'nun bütün kültür merkezleri ile iletişim içinde olmuş, çağdaşı olan birçok alim ve şairle mektuplaşmıştır. Onun Derbent, Bakü, Beylegan, Berde, Gence, Tiflis, Merağa, Tebriz, Bağdat, Musul, Isfahan, Horasan ve Harezmi'de yaşayan âlim ve şairlerle sürekli mektuplaşması, bu ülkelerde kaleme alınan yeni edebî eserler hakkındaki mülâhazaları Hakanî'nin çağının kültürel yaşamı ile hayret edilecek kadar derinden ilgilendiğini göstermektedir. Bu, şairin çok çalışkan bir şahsiyet olduğunu ve eserlerinin de daha kendisi hayattayken birçok ülkeye yayıldığını göstermektedir.

Hakanî'nin sanatkârlığı ile ilgili ilk bilgileri şairin çağdaşları vermiştir. Mektuplaştığı Reşidüddin Vatvat ve çağının diğer âlimleri onun dehasını ve şiirdeki yeteneğini övgüyle anmışlardır. XIII. yüzyılda yaşamış Lübabü'l-Elbâb müellifi Muhammed Avfî'den başlayarak günümüze kadarki bütün Yakın Doğu tezkirecileri eserlerinde Hakanî şiirinden bahsetmiş, onu överek şiirlerinden örnekler vermişlerdir. Sadece tezkireciler değil, tarihçiler, seyyahlar ve Şirvan'dan bahseden bütün müellifler Hakanî'nin şiirlerini övmüşlerdir. Şairin eserlerinin elyazmaları bütün Yakın ve Orta Doğu'ya yayılmış, meşhur kütüphaneleri süslemiştir. Güzel hatla yazılmış bu yazmalar kıymetli hediye gibi şehirden şehire dolaştırılmıştır. Dünya kütüphanelerinde bu yazmaların çeşitli yüzyıllarda istinsah edilmiş birçok nüshası hâlâ mevcuttur. Hakanî'nin eserleri ilk defa matbu olarak XIX. yüzyılda Hindistan'da, sonra defalarca İran'da yayımlanmıştır. Bu eserler Rusçaya, Avrupa dillerine ve diğer dillere tercüme edilmiştir. Şairin eserleri ile ilgili ilk defa meşhur Rus âlimi H. B. Hanıkov bilgi vermiştir. O, 1864 yılında Fransızca yazdığı "Hakanî Hakkında Memuar" başlıklı eserinde şairin hayat ve sanatından bahsederek örneklere yer vermiştir. Rus âlimlerinden K. G. Zaleman 1875 yılında "Hakanî'nin Rubailerini" başlıklı tezini yayımlamıştır. Bu zengin miras, tanınmış Rus âlimi A. Krımski tarafından tetkik edilerek 1912 yılında yayımlanan "Fars Tarihi ve Edebiyatı" adlı eserde tanıtılmıştır. 1920'li yıllarda Sovyet edebiyatçılarından K. İ. Çaykin ve J. H. Marr, Hakanî'nin şiirlerini Kafkasya

muhiyeti ile ilgisi yönünden araştırmışlardır. O, İ. Vilçevski ise şairin hayatı ile ilgili birçok makale yazmıştır. Batı Avrupalı araştırmacılar Fars edebiyatı tarihinden bahsederken Hakanî sanatının giriftliği ve eserlerinin zor anlaşıldığı üzerinde durmuşlardır. Onlar yanlış olarak Fars şairi olarak tanıttıkları Hakanî'nin şiirlerinin şerh edildiği eserlerden çok faydalanmışlardır. E. Braun, Ete, son dönemlerde Minorski, meşhur Çekoslovakyalı âlim J. Rıpkı Hakanî sanatından bahsetmişlerdir. şairin eserlerine tek yönlü yaklaşmaları ve bu eserlerini ancak saray şiirinin en güzel örnekleri olarak açıklamalarına rağmen bu âlimlerin, Hakanî'nin Avrupa edebiyatında tanıtılmasında önemli rolleri olmuştur.

XV. yüzyıldan başlayarak İnan'ın tanınmış araştırmacıları Hakanî'nin şiirlerini araştırıp yayımlatmaya önem vermişlerdir. Özellikle Memmedeli Naseh, Abdulali Resulî, Yahya Garip, Seyid Hüseyin, Bediüzzaman, Doktor Ziyaeddin Seccadî, Said Nefisî, Firuzanfer, Zebihulla Sefa vb. şairin hayatı ve sanatıyla ilgili fikir beyan etmişlerdir.

Hint âlimlerinden şibli Numanî değerli araştırmasında Hakanî'yi büyük bir şair olarak değerlendirmiştir. Meşhur Türkiyeli âlim Ahmet Ateş, Hakanî'nin İstanbul kütüphanelerinde bulunan mektuplarından ilk defa bahsederek şairin hayatı ve sanatı ile ilgili yeni, ilginç fikirler söylemiştir.

Kendi vatanında ise şair XIX. yüzyıldan itibaren araştırılmaya başlanmıştır. Tanınmış Azerbaycan tarihçisi A. Bakıhanov'un Gülistan-ı İrem'inde, F. Köçerli'nin ilk Azerbaycan Edebiyatı Tarihi adlı kitabında ve değerli âlim M. Terbiyet'in Danişmendan-ı Azerbaycan adlı eserinde Hakanî'den bahsedilmiştir.

Çağdaş Azerbaycan âlimleri Hakanî'nin edebî mirasını derinlemesine araştırıp şairin hayatı ve sanatı ile ilgili bazı kıymetli makaleler ve tezler yazmışlardır. M. Sultanov'un doktora, Gafar Kendli'nin doğentlik tezleri Hakanî'ye hasredilmiştir. şairin eserlerinin bir kısmı M. Rahim, E.Vahid, M. Sultanov, M. Mübariz, E. Ziyatay, T. Eyyubov, M. Seyidzade ve H. Hüseyinzade tarafından Azerbaycan Türkçesine, Antagolski ve Derjavin tarafından ise Rusçaya tercüme edilmiştir.

Azerbaycan Edebiyatı Tarihi kitaplarında şair hakkında ayrıntılı bilgi verilerek onun edebiyat tarihimizdeki yeri belirlenmiştir. Azerbaycan'da birçok sokak, kütüphane, kolhoz ve sovhoza da Hakanî'nin adı verilmiştir. Lise ve üniversitelerde şairin sanatı derinlemesine öğretilirken, araştırma enstitülerinde şairin sanatının çeşitli yönlerine dair bilimsel araştırmalar yapılmıştır.

şüphesiz bütün bunlar, meşhur şairin zengin edebi mirasını layık olduğu şekilde tanıtmaya yetmez. Hakanîşinaslık biliminin, şairin eserlerinin ilmî

tenkidî metnini hazırlamak, mükemmelleştirilmiş tercümelerini yayımlamak ve yeni araştırmalar yapmak gibi önemli görevleri devam etmektedir.

Bakü 1982

